

AULA D'ARQUITECTURA

Ferran Navarro Acebes
Josep M. Vilanova Claret

Transformació de la ciutat construïda

Instruments urbanístics

Aquesta obra fou guardonada en el cinquè concurs
"Ajut a l'elaboració de material docent" convocat per la UPC.

Primera edició: febrer de 2000

Aquesta publicació s'acull a la política de normalització lingüística
i ha comptat amb la col·laboració del Departament de Cultura i
de la Direcció General d'Universitats, de la Generalitat de Catalunya.

En col·laboració amb el Servei de Llengües i Terminologia de la UPC

Disseny de la coberta: Manuel Andreu / Edicions UPC

© Els autors, 2000

© Edicions UPC, 2000
Edicions de la Universitat Politècnica de Catalunya, SL
Jordi Girona Salgado 31, 08034 Barcelona
Tel.: 934 016 883 Fax: 934 015 885
Edicions Virtuals: www.edicionsupc.es
A/e: edupc@sg.upc.es

Producció: CBS - Impressió Digital
Pintor Fortuny 151, 08224 Terrassa (Barcelona)

Dipòsit legal: B-5563-2000
ISBN: 84-8301-369-X

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del copyright, sota les sancions establertes a la llei, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment, inclosos la reprografia i el tractament informàtic, i la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec públics.

Presentació

El llibre que presenten els professors Ferran Navarro i Josep Maria Vilanova està dedicat als projectes de transformació de la ciutat construïda, entesa com un dels problemes centrals de l'urbanisme contemporani. Aquest text, elaborat en forma d'apunts, dirigit als alumnes dels cursos d'Urbanística VI i VII de l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura del Vallès, fa un repàs a la història de la planificació urbanística, als problemes de la ciutat construïda i al planejament en general, per acabar presentant els instruments disciplinaris propis per a la reforma interior, al temps que en reivindica el seu valor, davant del menysteniment general que pateixen, com elements útils per endegar polítiques de reforma eficaces.

L'actuació en la ciutat construïda, en aquest llibre, apareix com el projecte urbanístic fet des de l'interès per allò públic, com el projecte de l'Administració quan aquesta està decidida a transformar la ciutat i resoldre els seus problemes interns. Si l'extensió, normalment, és el projecte d'una part de la ciutat que executen els privats, la reforma urbana, en aquest text, apareix com el projecte, des del que és públic, que solament es pot fer realitat en base al protagonisme i al lideratge de l'Administració.

Històricament, la reforma interior, la primera formalització del que suposa actuar en la ciutat construïda, ha estat un problema menor en la pràctica i en la conformació teòrica de l'urbanisme espanyol. De vell antuvi, en el segle passat, quan es planteja la necessitat d'ordenar la ciutat, el problema a resoldre és el de l'extensió, el de l'eixampla de la ciutat. L'explosió demogràfica i urbana d'aquest segle no trobava grans nuclis urbans on assentar-se, sinó unes poblacions molt petites, que es transformen en ciutat, gràcies al canvi d'escala que resulta d'aquella explosió. El nucli històric, el nucli edificat, solament era la referència de partida. Les transformacions urbanes internes, que havien resultat de la desamortització, es poden considerar projectes d'eixamples interiors, construccions i reconstruccions a la manera de fer de la ciutat anterior a la revolució demogràfica, i l'obertura o tancament de cul de sac i patis, el resultat d'unes polítiques de salubritat i d'ordre públic que no tenien encara una intenció urbanística moderna.

La reforma interior, entesa com l'actuació en el nucli històric, apareix a finals de segle dinou com un projecte de sanejament interior basat en l'obertura de noves vies. La reforma de Barcelona (la Via Laietana), Saragossa (El Paseo de la Independencia) o Màlaga (el carrer Larios), per citar algunes de les operacions que es produeixen en les grans ciutats espanyoles, o les de menor escala com les de Sabadell (la Rambla), Manresa o Tarragona (la Rambla) arranquen a finals d'aquest segle, però no acaben fins a mitjans del segle vint. En els seus inicis, aquests projectes es confien a la iniciativa privada, però quasi tots ells acaben necessitant les croses de l'Administració per aconseguir els seus objectius i concloure el projecte inicial. La transformació de la ciutat construïda afecta, en aquest període, solament el patrimoni heretat, els nuclis centrals, que, en quedar embolcallats pel creixement, guanyen uns valors de centralisme que s'espera que incentivin les operacions d'obertura i reedificació previstos.

Al llarg de les tres quartes parts d'aquest segle vint, excepte en alguns plans molt excepcionals, com el de la Ciutat de Palma (Pla Alomar), la reforma no es formula nous problemes, sinó que només recull i arrossega les propostes inacabades dels plans anteriors. Així, sovint la reforma queda inacabada, i condemna algunes d'aquestes àrees a una precarietat que precipita, encara més, la crisi urbana i social d'alguns sectors. De fet, no apareix un nou enfocament en aquests temes fins que no sorgeix una consciència progressista en favor de la defensa i protecció del patrimoni arquitectònic i urbà. La salvaguarda de la ciutat històrica i dels teixits del XIX, que fins aleshores havien liderat els moviments culturals i urbanístics més retrògrads, es converteix en l'estàndard en contra d'un procés d'autodestrucció i substitució abusiva de les àrees històriques, procés en què havia desembocat la ciutat especulativa del moment.

D'alguna manera, es pot dir que la reforma interior del XIX fracassa com a política de renovació urbana i, després d'un període de crisi, coincidint amb la Guerra Civil i els anys següents, l'extensió torna a ser el fil conductor de l'urbanisme. El desenvolupament, posterior al pla d'estabilització econòmica, troba en l'especulació un dels motors de l'economia del país. L'expansió urbana i la substitució salvatge dels teixits històrics esdevé una pràctica usual. A partir dels setanta, però, la ciutat, l'espai on es fa més patent les mancances d'un progrés econòmic en un marc no democràtic, no pot deixar de banda la necessitat de la seva millora. El progrés econòmic topa amb una realitat urbana degradada i sense alternativa que posa en crisi el sistema que li dóna suport. La transformació urbana esdevé un dels problemes de la recuperació democràtica, la qual haurà de plantejar-se, un cop institucionalitzats els ajuntaments, la reforma interior inacabada, donant-li un nou enfocament, i resoldre els problemes acumulats pel creixement especulatiu d'aquelles dècades.

La reforma de la Llei del sòl de 1975, redactada els darrers dies de vida del dictador i aprovada pel primer govern de la transició, rebrà moltes crítiques perquè encara no és sensible a aquells canvis urbanístics. La crisi social, econòmica i política de principis d'aquesta dècada, a les portes d'uns canvis institucionals fonamentals pel nostre país, i la consciència que s'és al final de l'època del creixement, sembla que, forçosament, havien de desplaçar el centre d'atenció de l'urbanisme cap als temes de reforma. La Llei, però, continua centrant-se en l'extensió, en la recuperació de part de les plusvàlues generades pel desenvolupament. D'alguna manera, la Llei sembla capaç de reclamar una participació més gran de l'Administració en els beneficis del creixement, però no sap què fer per facilitar la transformació del que s'ha construït.

Amb l'arribada dels ajuntaments democràtics, la pressió social força que l'Administració articuli recursos i mecanismes per afrontar els dèficits urbanístics més punyents: la manca d'espais lliures i equipaments. Les corporacions municipals aconsegueixen finançament per cobrir aquests dèficits i per endegar una política àmplia d'urbanització. L'actuació sobre la ciutat construïda es posposa per a una segona fase, en què es porten a terme uns programes públics d'ajuda a la rehabilitació de nuclis històrics (ARI), i amb l'entrada a la Comunitat Europea es participa en els programes FEDER i URBAN, que suposen una entrada molt important de diners per a la revitalització d'àrees deprimides.

Per primera vegada en aquest segle, l'Administració entén que ha de liderar l'actuació en la ciutat construïda, fent, a més, un esforç inversor considerable. El projecte de reforma de la ciutat construïda esdevé així una política activa gràcies als fons públics. La reconstrucció de la ciutat interior s'afronta, però, amb mesures excepcionals, amb recursos i programes especials sense recórrer a l'instrumental urbanístic acumulat al llarg de la història. D'alguna manera, la pràctica urbanística d'aquests anys sembla que normalitza els sistemes de gestió i execució del planejament de l'extensió, però no imposa noves maneres de fer en l'actuació en el que hi ha construït. Alguns assaigs no reeixits, com els de la generalització de la cessió d'una part de l'aprofitament urbanístic en el sòl urbà, que recull la fallida Llei del sòl de 1990/91, deixen sense resposta sobre el què i el com de la intervenció en el que hi ha construït.

Encara que ha desaparegut la pressió demogràfica que havia estat la causa de l'expansió dels seixanta/setanta, la taca urbana s'estén i es duplica en els darrers anys. Els canvis en les formes de vida, la reducció de la grandària del nucli familiar, la millora de les comunicacions, etc. donen peu, en aquest període que es pensava seria d'introversió urbana, a una esquitxada edificadora que compromet més territori que mai.

A un altre nivell, la dinàmica econòmica i social de la ciutat deixa fora de joc algunes de les seves instal·lacions, apareixen grans forats que esdevenen espais d'oportunitat per a la transformació de la ciutat construïda. L'obsolescència d'instal·lacions industrials o d'àrees lligades al transport i a les comunicacions, entre d'altres, obren el projecte de la ciutat a una remodelació des del seu interior. L'estratègia urbana, davant d'aquestes oportunitats, té la possibilitat d'endegar polítiques molt incisives, però sovint cau en el parany de la introversió, en un fer per parts des de l'interès pel profit directe, que margina, una vegada més, els problemes reals i en posposa la solució.

Així doncs, la transformació de la ciutat construïda troba, actualment, dificultats per formular-se com un projecte global, no oportunista, i amb un programa de continuïtat. D'una banda, perquè el procés urbà continua en expansió sense reconèixer cap límit al seu consum desafortat de sòl, i de l'altra, perquè hi ha una certa renúncia a actuar directament sobre la ciutat construïda si no es presenten oportunitats sobre què es vol projectar.

La transformació sobre la ciutat construïda, la reforma, a més, actualment esdevé un problema més punyent en la mesura que, atès el nivell de compromís i tensions que acumulen els territoris de l'entorn de les ciutats i la importància que pren la ciutat construïda com a recurs a conservar, el planejament urbanístic es transforma en un projecte extens de reforma.

Davant de la preocupació per la sostenibilitat, pel consum de sòl, per la protecció del medi, per l'ús i reús del que hi ha construït, la reforma pren una nova dimensió; la condició d'una tasca central en el projecte urbà, perquè ja no hi ha espais en blanc on treballar, sinó un espai compromès tant pel creixement cap endins com cap enfora, en el qual la ciutat construïda constitueix el material principal per a l'urbanisme urbà.

És per tot això que aquest llibre, després de repassar els grans projectes de reforma urbana, la sistemàtica del planejament, per assenyalar el sentit de la reforma dins del projecte de la ciutat, es posiciona a favor de la recuperació i ús dels instruments clàssics d'intervenció en la ciutat construïda, referits a les actuacions de millora urbana, a la transformació dels teixits urbans i a les polítiques d'intervenció a través de les ordenances, perquè creu que el projecte de reforma no pot ser solament el resultat d'una actuació excepcional o oportunista, sinó que ha d'esdevenir una pràctica contínua i dirigida. Una pràctica que sigui capaç d'articular un programa d'accions puntuals, les quals, sumades, constitueixin amb les actuacions cap enfora la base sobre la qual es construeixi i reconstrueixi el projecte de ciutat.

Una pràctica que ha d'entendre els ritmes i les maneres dels projectes urbans; les formes de transformar els teixits urbans segons l'actuació sobre els seus elements constitutius; el valor de les ordenances com a degoteig continu d'actuacions en una direcció, etc. En resum, el valor del dia a dia, de l'actuació coherent i continuada, sovint comandada per tècnics, per transformar la ciutat construïda en quelcom més que un recull de peces que no es van pensar articulades, o que havent tingut un sentit han estat capaces de ressituar-se en una nova realitat pensada des de la globalitat de la ciutat.

Índex

Introducció	15
Per què aquesta publicació	
Objectius i contingut d'aquestes lliçons. Les transformacions urbanes com argument	
El paper dels arquitectes	
Annex a la introducció. Els exercicis pràctics. Una selecció dels quatre darrers cursos	
1 La ciutat. Panorama dels problemes actuals	31
1.1 Degradació física, funcional i social dels nuclis antics	
1.2 Congestió del trànsit i de la mobilitat	
1.3 Dèficits en el sistema d'espais lliures i el d'equipaments	
1.4 Apropiació privada de les àrees centrals de la ciutat. Terciarització vs. residència	
1.5 El problema de l'habitatge	
2 Antecedents de la reforma urbana. El segle XIX	37
2.1 Interès de l'estudi del segle XIX	
2.2 Les operacions Hausmann a París	
2.3 El projecte del Ring a Viena	
2.4 El Pla Baixeras a Barcelona	
3 Renovació o conservació de la ciutat. Els projectes de reforma del segle XX	45
3.1 Actituds davant la ciutat	
3.2 La renovació. El Pla Alomar per a Palma de Mallorca	
3.3 La conservació. El Pla per al centre històric de Bologna	
Annex als temes 2 i 3	51
El dret de la propietat privada del sòl i el desenvolupament de les tècniques urbanístiques	
4 Instruments urbanístics d'intervenció a la ciutat i el paper de l'arquitecte	63
4.1 Les competències de l'arquitecte	
4.2 Una classificació dels instruments	
4.2.1 Instruments d'ordenació	
4.2.2 Instruments de gestió	
4.2.3 Instruments d'execució	
4.2.4 Instruments de control i de protecció de la legalitat	
4.2.5 Instruments de foment	

5	El sistema de planejament, marc de les intervencions	69
5.1	La doble funció dels instruments d'ordenació en el sistema actual	
5.2	La determinació del règim jurídic del sòl	
5.3	El sistema del planejament	
5.3.1	Els plans de nivell territorial o de coordinació	
5.3.2	El planejament regulador	
5.3.3	El planejament executiu	
5.4	El procés d'elaboració i tramitació administrativa dels plans. La participació popular en l'elaboració	
5.4.1	Els actes preparatoris i preventius per a l'elaboració d'un pla	
5.4.2	Els avenços de planejament i la participació pública	
6	Funcions i contingut del Pla general municipal d'ordenació	91
6.1	Funcions bàsiques del planejament general	
6.2	Delimitació i qualificació del sòl urbà	
6.3	Dimensionat, divisió en sectors i qualificació del sòl urbanitzable	
6.4	El tractament i la regulació urbanístiques del sòl no urbanitzable	
Annex als temes 5 i 6		
	La redacció d'un pla general. El cas de Vilafranca del Penedès.....	99
7	Estructura urbana. Concepte i elements. Models i estàndards	115
7.1	El concepte d'estructura urbana	
7.2	Els elements de l'estructura urbana	
7.3	Models i estàndards	
7.4	Els continguts bàsics del planejament pel que fa a l'estructura urbana	
8	Actuacions de millora urbana (AMU)	121
8.1	El concepte	
8.2	Els objectius	
8.3	Les AMU, entre el pla i el projecte	
9	Gestió i execució de les AMU. Àmbits, sistemes, costos	127
9.1	Què entenem per gestió i què entenem per execució	
9.2	Les unitats d'execució i l'aprofitament urbanístic	
9.3	Els sistemes d'actuació	
9.4	L'anàlisi de la viabilitat econòmica	
10	Els teixits urbans. Anàlisi i transformació	135
10.1	El problema de la transformació dels teixits urbans	
10.2	Teixits urbans i formes de creixement	
10.3	L'anàlisi del teixit és una primera aproximació al projecte de transformació	
10.4	Elements bàsics en l'anàlisi dels teixits urbans	
11	Polítiques d'intervenció i ordenança	141
11.1	De l'anàlisi del teixit a la definició de la política d'intervenció	
11.2	Una aproximació a les polítiques d'intervenció	
11.3	L'ordenança com instrument operatiu de la política d'intervenció	

Annex als temes 10 i 11	153
Permanència del règim consuetudinari a l'activitat edificatòria	
12 Control, foment i intervenció en la transformació del teixit	161
12.1 La necessitat d'instruments operatius en l'aplicació de l'ordenança al teixit	
12.2 La llicència urbanística. Instrument per al control de les actuacions	
12.3 El foment de les actuacions urbanístiques	
12.4 La protecció de la legalitat urbanística	
12.5 Conclusió	
Bibliografia	169
Procedència de les figures	175
Abreviatures utilitzades	177

Bibliografia

- AJUNTAMENT de BARCELONA. *Inicis de la Urbanística municipal de Barcelona*, 1985.
- AJUNTAMENT de BARCELONA. *Plans i Projectes per a Barcelona, 1981-1982*.
- AJUNTAMENT de BARCELONA: *Àrees de nova centralitat*, 1991.
- AJUNTAMENT de BARCELONA: *Urbanisme a Barcelona. Plans cap el 92*, 2a edició, 1988.
- AJUNTAMENT de LLEIDA: *Lleida. Nova activitat per a un centre antic*, 1991.
- AJUNTAMENT de MATARÓ: *Obra pública i projectes. Mataró (1991-1995)*, 1995.
- AJUNTAMENT de SABADELL: *Eix Macià. Una experiència de Centre Metropolità*, 1995.
- AJUNTAMENT de SABADELL: *Normes urbanístiques del Pla General*, 1994.
- AJUNTAMENT de SANTA COLOMA DE GRAMENET: *Ciutat dibuixada, ciutat construïda*, 1991.
- ALFONSO DE ESTEBAN, A.: "Los estándares urbanísticos." *Ciudad y Territorio*, n. 2/1979.
- ALOMAR ESTEVE, G.: *La Reforma de Palma*, Palma de Mallorca, 1950.
- ARGULLOL MURGADES, E.: *Notes jurídiques sobre el règim jurídic dels equipaments*, RDU, 1983.
- AYMONINO, C.: *Le città capitali del XIX secolo*, Offizina Ed., 1975.
- BARDET, G.: "Il tessuto urbano: nuovi metodi di analisi e di sintesi." *Urbanística* n. 3-4.
- BAREY, A.: "La destrucción de la ciudad europea. El caso de Bruselas". *CAU* n. 58, oct. 1979.
- BASSOLS COMA, M.: *Génesis y evolución del derecho urbanístico español*, Ed. Montecorvo, 1973.
- BENEVOLO, L.: *Diseño de la ciudad 5: el arte y la ciudad contemporánea*, Ed. G. Gili, 1981.
- BOHIGAS, O.: "Per una altra urbanitat", proleg al llibre *Plans i projectes per Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, 1982.
- BRAU, L.; MILLET L.: "Plan Especial de Equipamientos de la Corporación Metropolitana de Barcelona", *Ceumt* n. 19, p. 23-28, octubre 1979.
- BUSQUETS, J.: "Nueve planes catalanes", *UR* n. 2, 1985.
- BUSQUETS, J.; PARCERISA, J.: "Instrumentos de proyectación de la Barcelona suburbana", *Annals* 2, 1983.
-

- BUSQUETS, J. i altres: *Pla General de Vilafranca del Penedès 1979-81*. Generalitat de Catalunya, 1993.
- CAMPOS VENUTI, G.: "Plan o proyecto: una falsa alternativa." *Ciudad y territorio*, n. 59-60, 1984.
- CECCARELLI, P.; INDOVINA, F.: *Risanamento e speculazione nei centri storici*, Ed. F. Angeli, 1974.
- CERVELLATI, P.L.; SCANNAVINI, R.: *Bologna, politica e metodologia del restauro*, Ed. Il Mulino, 1969.
- De TERÁN, F.: *Planeamiento urbano en la España contemporánea*, Ed. G. Gili, 1978.
- Diversos autors: *Revista Grama*, n. 117, nov. 1978.
- Diversos autors: "La lucha por el centro urbano. Plan para el Casc Antic de Barcelona." *CAU*, n. 55, abril 1979.
- Diversos autors: *Jornades de rehabilitació d'habitatges*, Generalitat de Catalunya, 1983.
- Diversos autors: "Equipamiento urbano hoy: de los estándares a la eficacia social del Servicio". *Ceumt*, n. 91, oct. 1985.
- Diversos autors: *La ciudad de los ciudadanos*, Ministerio de Fomento, 1997.
- Diversos autors: *Transformacions urbanes*, Ed. COAC, 1997.
- Diversos autors: *Politique nouvelle de la renovation urbaine*, Paris Projet 21-22.
- EARHA: *Estudi de rehabilitació del sector de la Plaça del Sol*, 1986.
- ESTEBAN, J.: *Instruments d'intervenció urbanística*, Congrés d'urbanisme de Catalunya, 1990.
- ESTEBAN, J.: *Elements d'ordenació urbana*, Ed. UPC, 1998.
- EZQUIAGA, J.M.: "Madrid entre la operación derribo y la rehabilitación del centro". *Ciudad y Territorio* n. 70, 1986.
- EZQUIAGA, J.M.: "El espacio del proyecto urbano". *Madrid Proyecto Madrid 1983-87*, Ayuntamiento de Madrid.
- FALCO, L.: *Gli Standard Urbanistici*, Edizione delle autonomie, 1977.
- FERNÁNDEZ PIRLA, S.: *Arquitectura legal y tasaciones inmobiliarias*, Ed. Rueda, Madrid, 1985.
- FONT, A.: *Una visión renovada de Ciutat Vella*, Primeres Jornades de Ciutat Vella, Ajuntament de Barcelona, 1989.
- GABRIELLI, B.: *Il recupero della città esistente*, Ed. ETASLIBRI, 1993.
- GAMBARO, A.: *Proprietà privata e disciplina urbanistica*, Ed. Zanichelli, 1977.
- GARCÍA ÁLVAREZ, A.: "Espacios libres y de protección en las legislaciones sectoriales: carreteras, embalses, cursos de agua, costas y vías pecuarias". *RDU*, n. 99, 1986.
- GARCÍA BELLIDO, J.: "La cuestión rural. Indagaciones sobre la producción del espacio rústico". *Ciudad y Territorio*, n. 69, 1986.
-

- GASPARINI, C.: *L'attualità dell'urbanistica*, Ed. ETASLIBRI, 1994.
- GONZÁLEZ RAVENTÓS, A.: *L'espai urbà. Criteris de disseny*, 1993, Ed. UPC, 1a. edició.
- GONZÁLEZ VARAS, S.: *La rehabilitación urbanística*, Ed. Aranzadi, 1998.
- GOODMAN, R.: *Después de los urbanistas qué?*, Ed. Blume, 1977.
- GUILARTE GUTIÉRREZ, V.: *La constitución voluntaria de servidumbres en el Derecho español*, Ed. Montecorvo, Madrid, 1984.
- ITU: *Planeamiento Especial y Rehabilitación Urbana*, 1986.
- Le CORBUSIER: *Principios de urbanismo*, Ed. Ariel, 1971.
- LLOP, J.M.: "La actuación en suelo urbano: Una opción táctica en el marco estratégico del planeamiento." *Ciudad y Territorio*, n. 59-60, 1984.
- LUB.: *Los ensanches menores en la región de Barcelona*, 1976.
- LYNCH, K.: *La buena forma de la ciudad*, Ed. Gustavo Gili, Barcelona, 1985.
- MARCELLONI, M.: "Dal recupero edilizio alla riqualificazione urbana". *Urbanística* 83.
- MARTIN, L.; MARCH, L.; ECHENIQUE, M.: *La estructura del espacio urbano*, Ed. G. Gili, 1975.
- MARTÍNEZ CARO, C.; DE LAS RIVAS, J.L.: *Arquitectura urbana*, Ed. Bellisco, 1990.
- MARTORELL, V. i altres: *Historia del urbanismo en Barcelona*, Ed. Labor, 1970.
- MAS, C.: "Asignación de suelo para equipamiento urbano en la ordenación de los cascos consolidados. Criterios y vías de actuación". *Ciudad y Territorio*, 1, 1980.
- MAZZA, L.: *Conservazione e trasformazione: una ridefinizione del piano regolatore*, Controspazio 5/93.
- MEIER, H.: *El arquitecto en la lucha de clases y otros escritos*, Ed. G. Gili, 1972.
- MERLIN, P.: *Morphologie urbaine et parcellaire*, Ed. PUV, 1988.
- MORRIS, W.: *Historia de la forma urbana desde sus orígenes hasta la revolución industrial*, Ed. G. Gili, 1984.
- NAVARRO, F.: *Perifèria o marginalitat*, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet, 1987.
- NAVARRO, F.: *Instruments d'execució de l'urbanisme*, Ed. UPC, 1994.
- PANERAI, P. i altres: *Elementos de análisis urbano*, IEAL, Madrid, 1983.
- PANERAI, P. i altres: *Formas urbanas: de la manzana al bloque*, Ed. G. Gili, 1986.
- PAREJA, C.: *Contenido y alcance de los Planes Especiales de Reforma Interior*, Ed. IEAL, 1984.
- PAREJA, C.: *Nou dret urbanístic*, Ed. Marcial Pons, 1999.
- PAREJA, C.: *Régimen del suelo no urbanizable*, Ed. Marcial Pons, 1990.
-

- PAREJO, L.: *La ordenación urbanística. El período 1956-75*, Ed. Montecorvo, 1979.
- PAREJO, L.: *Régimen urbanístico de la propiedad y responsabilidad patrimonial de la Administración*, Ed. IEAL, 1982.
- PECOURT, J.: “Estándares y design briefs como instrumentos de control del diseño urbano”. *Ciudad y Territorio*, n. 61, 1984.
- PELLA i FORGAS, J.: *Tratado de las relaciones y servidumbres entre las fincas*, Ed. Bosch, Barcelona, 1969, 2a edició.
- PICCINATO, G.: *El problema del centro histórico*, Ed. G. Gili, 1983.
- PIE, R.: *Estudis urbans: Castell-Platja d’Aro, Sant Feliu de Guíxols, Santa Cristina d’Aro*, Generalitat de Catalunya, 1981.
- PORTAS, N.: “El planeamiento urbano como proceso de regulación variable”. *Ciudades* n. 3, Valladolid, 1995.
- PORTO, E.: “De la conservación... a su rehabilitación...” *RDU* 109.
- RIBAS PIERA, M.: “Los denominados estandares urbanísticos”. *Ciudad y Territorio*, Madrid 1/73.
- ROCA, J.: “El planeamiento municipal y la recuperación de la ciudad histórica”. *Estudios territoriales*, 27.
- ROSSI, A.: *L’architettura della città*, Marsilio editore, Padova, 1966.
- SABATE I BEL, J.: *Consideracions sobre l’estructura i el disseny dels espais públics*, Jornada sobre tractament dels espais públics, Diputació de Barcelona, novembre, 1985.
- SANTOS, J.: “Servidumbres y cargas de la propiedad inmobiliaria. Análisis general” *RDU*, n. 77.
- SECCHI, B.: *Imaginare la città*, Giulio Einaudi editore s.p.a., Torino 1989.
- SERINI, M.: *La città disfatta*, Ed. F. Angeli, 1988.
- SICA, P.: *Historia del urbanismo*, Ed. IEAL, 1981.
- SOLÀ BUSQUETS, P.: *Processos urbanístics a Catalunya i Roselló-Llenguadoc*, 1988.
- SOLÁ MORALES, M.: “Una visió retrospectiva dels efectes territorials del planejament urbanístic”. *Carpeta* n. 1, SCOT, 1981.
- SOLÁ MORALES, M.: *Un nuevo reto: urbanizar lo privado. Espacios públicos y espacios colectivos*. Sección de Cultura y Arte, *La Vanguardia*, mayo 1992.
- SOLÁ MORALES, M.: *Les formes de creixement urbà*, Ed. UPC, 1994.
- SOLÁ, M.; BRU, E.; SERRA, E.: “Gracia. Diseño del suelo y forma urbana en los orígenes de la Barcelona moderna”. *Arquitecturas BIS* 15, 1976.
- SOLANS, J.A.: “De les constitucions... a les Normes Urbanístiques” *Arquitecturas Bis*, n. 5.
- SOLANS, J.A.: *Propostes de transformació urbana a set ciutats catalanes. Transformacions urbanes*, Ed. COAC, 1997.
-

TONUCCI, F: *La ciutat dels infants*, Ed. Barcanova, 1997.

TROITIÑO, M.A.: *Cascos antiguos y centros históricos*, Ed. MOPT, 1992.

VILLASANTE, T.R.: *Retrato de chabolista con piso*, Ed. SGU, 1989.
